

कादंबरी एक साहित्यप्रकार

गजानन अपिने

कोल्हापूर

ganananapine@gmail.com

साहित्यप्रकार म्हणून अपेक्षित असलेली पूर्तता आणि साहित्यप्रकारभेद म्हणून निर्माण होणारे स्वभाव विशेष या दोहोंची चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात अपेक्षित आहे. अत्यंत चिकित्सक आणि काटेकोर निकष वापरून प्रस्तुत निबंधात कादंबरी या साहित्यप्रकाराचा स्वभावविशेष स्पष्ट केला आहे. साहित्यप्रकार म्हणून अन्य प्रकारांहून कोणत्या गोष्टींमुळे कादंबरीचे अलगत्व सिद्ध होते हेही स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे. कादंबरी म्हणून अशा कोणत्या गोष्टी पुढे येतात की, ज्या अन्यत्र आढळून येत नाहीत याचाही विचार प्रस्तुत निबंधात केलेला आहे. कोणत्याही साहित्यप्रकाराची ओळख ही त्याच्या संकेतव्यवस्थेवरून निश्चित होत असते. लेखकाचे भाषेवरील संस्करण जसे महत्त्वाचे ठरते तसेच त्या लेखकाने निर्मितप्रक्रियेत आणि वाचकाने आस्वादप्रक्रियेत गृहीत धरलेल्या बाबीही एका विशिष्ट अशा संकेतव्यवहाराच्या जवळ जाणाऱ्या असतात. या प्रक्रियेचा शोध घेत गेल्यास साहित्यकलेत अंतर्भूत होणाऱ्या प्रमुख साहित्यप्रकाराच्या संकेतव्यवस्थेविषयी काही मूलभूत असे निष्कर्ष हाती येण्यास मदत होते. शिवाय संकेत समुच्चयातून एखाद्या साहित्यप्रकाराची संकेतव्यवस्था निर्माण होत असते. अशा संकेत समुच्चयांच्या भेदांवरूनच दोन साहित्यप्रकारातील भेद स्पष्ट करता येतात. कादंबरी या साहित्यप्रकाराचे वेगळेपण आणि नावीन्य स्पष्ट करताना काही विशेष बाबी पुढे येतात. खऱ्या अर्थाने कादंबरी हा आधुनिक साहित्यप्रकार आहे. कारण संपूर्ण जगभरात कादंबरीलेखनाला झालेली सुरुवात ही आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेसोबतच दाखवता येते. कादंबरी हा साहित्यप्रकार महाकाव्य, कथा, कविता, नाटक या साहित्यप्रकारांच्या काही घटकांगांना आपल्यात सामावून घेत पुन्हा स्वतःचा असा स्वतंत्र चेहरा अबाधित राखून असतो. विस्तृत भाषिक अवकाश, प्रदीर्घ जीवनदर्शन घडविण्याचा व्यापक पट, प्रत्यक्ष जीवनव्यवहाराशी असलेले थेट नाते अशा अनेक पातळीवरती कादंबरी हा अन्य साहित्यप्रकाराहून वेगळा आणि नावीन्यपूर्ण ठरतो. याची विस्ताराने चर्चा प्रस्तुत निबंधात आहे.

कळीचे शब्द: कादंबरी, संकेतव्यवस्था, भाषिक अवकाश, कथासूत्र, प्रयोगक्षम, बहुकेंद्रितता, भाषिक अवकाश

प्रामुख्याने साहित्यकलेत कादंबरी, कथा, कविता आणि नाटक हे चार प्रमुख प्रकार मानले जातात. कोणत्याही साहित्यप्रकाराची ओळख ही त्याच्या संकेतव्यवस्थेवरून निश्चित होत असते. या संकेतव्यवस्थेची निर्मिती ही साहित्यकृतीच्या निर्मितप्रक्रियेत लेखकाने आशयसूत्राबाबत, भाषेबाबत, कलाकृतीच्या रचनाबाबत नेमकी कोणती भूमिका घेतली आहे, यावरून स्पष्ट होत असते. साहित्यकृतीत वापरल्या जाणाऱ्या भाषेच्या अंगानेच विचार करायचे झाले तर साहित्यसंकेतव्यवस्थेशी असणारे त्यांचे संबंध किती जवळचे असतात हे ध्यानात येईल. म्हणजे मुळात साहित्याला साहित्यरूप मिळते ते भाषा या दुसऱ्या चिन्हव्यवस्थेचा वापर केल्यामुळेच. साहित्याला अस्तित्त्वरूप मिळतानाच त्याला अभिव्यक्तीसाठी आणखी एका गोष्टीचा वापर करावा लागतो. साहित्याचे पुन्हा विशिष्ट एका साहित्यप्रकाराच्या संकेतव्यूहात रूपांतरण होताना भाषेवरतीच काही संस्करणे लेखकांकडून होत असतात. त्यामुळे नाटक कविता,

कथा—कादंबरीची भाषा बदलते. दोन चिन्हव्यवस्थेच्या एकत्रीकरणातून आकारास येणाऱ्या साहित्य या कलेच्या निर्मितीस आणि त्यातील संकेतव्यूहातून निश्चित होणाऱ्या प्रकारभेदास स्वतः लेखक, वाचक यांनी गृहीत धरलेल्या काही गोष्टी कारणीभूत ठरत असतात. म्हणजे लेखकाचे भाषेवरील संस्करण जसे महत्त्वाचे ठरते तसेच त्या लेखकाने निर्मितीप्रक्रियेत आणि वाचकाने आस्वाद प्रक्रियेत गृहीत धरलेल्या बाबीही एका विशिष्ट अशा संकेतव्यवहाराच्या जवळ जाणाऱ्या असतात. या प्रक्रियेचा शोध घेत गेल्यास साहित्यकलेत अंतर्भूत होणाऱ्या प्रमुख साहित्यप्रकाराच्या संकेतव्यवस्थेविषयी काही मूलभूत असे निष्कर्ष हाती येण्यास मदत होते. अशा स्वरूपाच्या संकेत व्यवस्थेतील विशिष्ट गुणधर्मांमुळेच एक साहित्यप्रकार हा अन्य साहित्यप्रकाराहून आपला वेगळेपणा टिकवून ठेवत असतो. याबाबत विचार करत असताना आपण कादंबरीच्या संकेतव्यवहाराविषयी एक अंदाज बांधू शकतो.

कादंबरीविषयीच्या काही संकेतांनी लिहिता लेखक आणि त्याचा वाचक या दोघांच्या पातळीवरही काही अपेक्षा निर्माण होत असतात. याबाबत कादंबरीविषयीच्या लेखक आणि वाचकांच्या मनात असणाऱ्या अपेक्षासंबंधातून निर्माण होणाऱ्या संकेताविषयीची एक टिप्पणी महत्त्वाची वाटते. “कादंबरी घेतली तर तिच्यात कथा असते, पात्रे असतात, ती गद्य भाषेत असते, तिच्यात समाजविशिष्ट मानवाचे चित्र असते, असे अपेक्षांचे जाळे वाचकांच्या मनात तयार झालेले असते. कादंबरी वाचताना ती वाचकाला अर्थपूर्ण वाटते याचे कारण त्याच्या कादंबरीविषयीच्या अपेक्षांचे समाधान ती वाचताना होत असते. किंबहुना, अपेक्षांचा हा संच कादंबरीवाचनाच्या या विशिष्ट पद्धतीला जन्म देत असतो. वाचकांच्या दृष्टीने हे वाचन म्हणजे त्याच्या कादंबरीविषयीच्या गृहीत संकेतांचे प्रत्यक्षीकरण असते. म्हणूनच केवळ भाषा जाणणाऱ्या व्यक्तीला त्याच्याजवळ साहित्यविषयक संकेतव्यूहाची पार्श्वभूमी नसेल तर साहित्याचा आस्वाद घेणे शक्य होत नाही. या संकेतव्यूहावर जेवढे जास्त प्रभुत्व असेल तेवढा त्या वाचकाचा विशिष्ट साहित्यकृती वाचण्याचा अनुभव अधिक संपन्न ठरू शकतो. वाचकांच्या मनात असलेला साहित्यकृतीविषयक संकेतव्यूह तारायंत्राच्या सांकेतिक भाषेसारखा कार्य करत असतो. ज्याचे तारायंत्राच्या सांकेतिक भाषेवर प्रभुत्व असेल त्यालाच तारायंत्राच्या कडकट आवाजामधून अर्थनिष्पत्ती होऊ शकते, इतरांच्या लेखी ती फक्त एक अर्थहीन आवाजाची कटकट ठरणार.”^{१४}

यावरून असे म्हणता येईल की, कोणत्याही साहित्यकृतीच्या निर्मितीप्रक्रियेवरती आणि त्याच्या आस्वादप्रक्रियेतदेखील लेखक आणि वाचक यांनी गृहीत धरलेल्या संकेतव्यूहाचा परिणाम होत असतो. तसेच साहित्यकृतीच्या बाबतीत समानपातळीवर जाणाऱ्या संकेताने निर्माण होणारा समुच्चय हा एका विशिष्ट अशा विभागाची निर्मिती करतो. त्यालाच आपल्याला साहित्यप्रकार म्हणता येईल. शिवाय ह्या संकेत समुच्चयातून एखाद्या साहित्यप्रकाराची संकेत व्यवस्था निर्माण होत असते. अशा संकेत समुच्चयांच्या भेदांवरूनच दोन साहित्यप्रकारातील भेद स्पष्ट करता येतात.

एखादा साहित्यप्रकार आणि त्याची संकेतव्यवस्था याविषयी विचार करताना

वरीलप्रमाणे नमूद केलेल्या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. कथा, कविता, नाटक या साहित्यप्रकारांच्या तुलनेत कादंबरी हा साहित्यप्रकार त्याच्या संकेतव्यवस्थेतील खुलेपणाच्या अनेक शक्यतासह अभिव्यक्त होताना दिसतो. याला कारण ठरते ती कादंबरी या साहित्यप्रकारातील सर्वसमावेशकवृत्ती ही होय. कादंबरीत येणारी लवचिकता ही त्याच्या सर्वसमावेशकवृत्तीतूनच स्पष्ट करता येईल. याचा कथा, कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकारात असणारा अभाव ही गोष्ट त्या साहित्यप्रकारात एका अर्थाने बंदिस्त करत असते. कादंबरी या साहित्यप्रकाराच्या प्रकृतीधर्मातील वैविध्यामुळे आपसूकच अशा प्रकारच्या बंदिस्तपणातून तिची सुटका होत असते. या बंदिस्तपणाच्या सुटकेमुळेच कादंबरी या साहित्यप्रकारातून विविध आवाज एकाच वेळी व्यक्त होण्यास वाव निर्माण होतो. अन्य साहित्यप्रकारात नेमके याच्या विरोधी होते. संकेतव्यवस्थेतील काही एका विशिष्टतेमुळेच कादंबरीइतका अवकाश त्यांच्यात निर्माण होत नाही. याचा अर्थ कादंबरीचे संकेतव्यवहार हे अन्य साहित्यप्रकाराच्या तुलनेने खूपच खुले असतात. यामुळे त्यामध्ये येणारी सर्वसमावेशकता ही बाब विशेष महत्त्वाची ठरते. कादंबरीत असणाऱ्या सर्वसमावेशक वृत्तीमुळे ती स्वतःच्या विकासात कथा, कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकारातील घटकतत्त्वांचाही चालाखपणे वापर करत असते. एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या प्रक्रियेत ती त्याचवेळी स्वतःची एक स्वतंत्र व्यवस्थादेखील निर्माण करत असते. याचे मुख्य गमक हे या साहित्यप्रकाराच्या सर्वसमावेशक आणि खुल्या अशा संरचनाव्यवस्थेत आहे.

कादंबरीच्या खुलेपणाची चर्चा करत असताना आपण जर तिच्या स्वरूपविशेषांचा वेध घेतला तर त्याविषयीच्या काही गोष्टी स्पष्ट होतात. कादंबरीचा प्रकृतीधर्म हा लवचिक आहे. आपोआप त्यामुळे कादंबरीत प्रयोगशीलतेच्याही अनेक शक्यता संभवतात. त्याच्यातील अशा स्वरूपाच्या लवचीकतेमुळेच पूर्वी महाकाव्याला असलेले स्थान हे आज कादंबरी या साहित्यप्रकाराला प्राप्त झाले आहे. कादंबरीला वजा करता अन्य साहित्यप्रकारात लेखन करताना लेखकाला कित्येकदा त्या साहित्यप्रकाराच्या संकेतव्यवस्थेच्या मर्यादित राहून अभिव्यक्त व्हावे

लागते. कादंबरी आणि अन्य साहित्यप्रकारात यामध्ये काही घटकांच्या अनुषंगाने साम्य दाखवता येत असून देखील अशा स्वरूपाचे तफावत येण्यामागील कारण हे कादंबरीच्या घडणीचा शोध घेताना स्पष्ट होते. अर्थात कादंबरीतील निर्मितप्रक्रियेचा शोध घेताना एक लक्षात येते की, कादंबरी ही एकाच वेळी वास्तव आणि कल्पित अशा दोन वेगवेगळ्या ध्रुवांच्या मदतीने आकारास येत असते. वास्तवामध्ये पुन्हा समाजवास्तव आणि व्यक्तिनिष्ठ वास्तव या दोनही स्वरूपाचा प्रभाव हा त्यावरती पडलेला असतो. कादंबरीत असे आणखी काही घटक दाखवता येतात की, जे परस्परविरोधी असूनही कादंबरीत एकत्रित वावरतात. यामध्ये आपल्याला कादंबरीतील वास्तव आणि कल्पना, व्यक्ती आणि समाज, व्यवहारभाषा आणि साहित्याची भाषा इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. अशा परस्परविरोधी घटकांच्या ध्रुवीकरणातून कादंबरीची होणारी निर्मिती ही निश्चितच वेगळी आणि नावीण्यपूर्ण अशी होत राहते. निर्मितीतील एवढे वैविध्य हे कादंबरीची एकच एक व्यवस्था आकारास येऊ देत नाही. त्याला अनेक दिशा प्राप्त होत असतात. कादंबरीतील अशा स्वरूपाचे खुलेपण आणि त्याचा कादंबरीच्या ताकदीवर झालेला परिणाम लक्षात घेताना हरिश्चंद्र थोरात म्हणतात, “परस्परविरोधी द्वंद्यांच्या संघर्षामुळे कादंबरी हा साहित्यप्रकार सततच्या बंडांचा एक इतिहास झाला आहे. आपले अंतिम व आदर्श रूप प्रकट न करता तो सतत गतिशील राहिला आहे. वास्तवाचे यथातथ्य सादरीकरण हेच कादंबरीचे रूप असे वाटू लागते, तोच अद्भुतरम्यतेचे दुसरे टोक तो गाठतो. समग्र समाजचित्राची उभारणी हेच कादंबरीचे अंतिम ध्येय असे वाटू लागावे तर व्यक्तिमनाची अतिसूक्ष्म स्पंदने तो टिपू लागतो. सुसंगत कथा सांगणे हे कादंबरीचे उद्दिष्ट म्हटले तर सुसंगत कथेच्या सर्व संकल्पना नाकारत तो असंगततेच्या विश्वात प्रवेश करतो. साहित्यप्रकारविषयक संकेतव्यूह स्थिर होतो न होतो तोच त्याची सांकेतिकता स्पष्ट करणारे, त्या संकेतव्यूहाला उघडे पाडणारे रूप तो धारण करतो... या आणि अशाप्रकारच्या परस्परविरोधी प्रतिक्रियांमधून कादंबरीचे अनेक आवाजांनी युक्त असे व्यक्तिमत्त्व निर्माण होते. या अनेक आवाजांपैकी कुठल्याही एका आवाजाला कादंबरी वर्चस्व प्राप्त करू देत नाही. कादंबरीची सर्वसमावेशकता आणि

खुलेपणाचे रहस्य तिच्या या लोकशाही वर्तनामध्ये आहे. पण यामुळेच कोणत्याही कादंबरीचे आकलन अंतिम होऊ शकत नाही. नवे रूप धारण करून साचेबंद आणि बंदिस्त आकलनाला आव्हान देण्याचे विलक्षण सामर्थ्य कादंबरीमध्ये आहे.”² कादंबरी या साहित्यप्रकारातील रूपाच्या नावीन्याबद्दल एक निष्कर्ष असा की, आपले अंतिम व आदर्श रूप प्रकट न करता तो सतत गतिशील राहिला आहे. याचे कारण कादंबरी हे समाजवास्तवाचे एक महत्त्वाचे साधन असे वाटत असताना व्यक्तिमनाची अतिसूक्ष्म भावना, निरिक्षणे यांचे दर्शन त्यातून होत असते. वास्तवचित्रणाचा प्रभाव जाणवत असताना ती त्याच वेळी कल्पनेला अद्भुततेला स्पर्शून जाते. एका अर्थी सुसंगत गोष्टीचे दर्शन होते आहे असे वाटत असतानाच असंगततेच्या विश्वात त्याचा प्रवेश होत असतो. एक स्वरूपाची सांकेतिकता, संकेतव्यूह निर्माण होतो आहे असे वाटत असतानाच सदरच्या संकेतव्यवस्थेला उघडे पाडण्याचे काम कादंबरी करत असते. या सगळ्याचा परिणाम कादंबरीमध्ये एकप्रकारची सर्वसमावेशकता विकसित होत राहते. यातून खुलेपणाच्या प्रचंड शक्यता असणाऱ्या संकेतव्यवस्थेचे अमर्यादित अवकाश कादंबरीला प्राप्त होत असते. हे विवेचन आणि त्याचा संदर्भ कादंबरी या साहित्यप्रकाराच्या सामर्थ्याशी जोडता येतो. यामुळेच कोणत्याही कादंबरीचे आकलन अंतिम होत नाही. यातूनच साचेबंद आणि बंदिस्त आकलनाला आव्हान उभी राहतात. हे सर्व साध्य होते ते कादंबरी या साहित्यप्रकारात असणाऱ्या संकेतव्यूहातील खुलेपणाने.

कादंबरी या साहित्यप्रकारात येणाऱ्या समाजवास्तवाचे, व्यक्तिनिष्ठ वास्तवाचे चित्रण हे काही वृत्त अथवा माहितीवजा येत नाही. याठिकाणी वास्तव, अद्भुतता आणि याच्या आधारे आकारणारे कथात्म महत्त्वाचे ठरत असते. या तीनही गोष्टींच्या परस्परसंबंधाचा आणि एकमेकांवरील परिणामांच्या प्रभावातून कादंबरी निर्माण होत असते. कादंबरीतून होणारे व्यक्तिदर्शन अथवा समाजदर्शन हे विस्ताराने इतिवृत्तासारखे होत नसून एका कलात्मक अंगाने ती अविष्कृत होत असते. अशावेळी ती अनेक वळणे घेत, विविध विरोधी आवाजांनी वाढत राहते. जीवनाचे विविध तुकडे ती एकत्रित प्रतीकात्मक पातळीवरती जुळवून त्यात एक मेळ घालत असते. त्यामुळे इतिवृत्त आणि

कादंबरीतील जग यांच्यातील अंतर वाढत जाते. अशावेळी कादंबरीत एक प्रक्रिया होत असते आणि ती प्रक्रिया वास्तव, कल्पित आणि कथा अशा तीन घटकांना स्पर्शून होत असते. “वास्तव आणि कल्पित यांच्या एवढेच कादंबरीत कथेलाही महत्त्वाचे स्थान असते. वास्तव कथात्म असतेच असे नाही. कल्पित कथात्म असतेच असे नाही. वास्तव आणि कल्पित यांना कथात्मची जोड मिळाली की ‘फिक्शन’ अंग धरू लागते. वास्तव, कल्पित म्हणजे काहीतरी मूर्त आणि त्याला विशिष्ट आकार देते ती कथा, असेही म्हणता येत नाही. अशा विचारात कथेला साानाचा दर्जा प्राप्त होतो. वास्तव आणि कल्पित यांच्या एवढीच कथाही महत्त्वाची आहे. खरे म्हणजे हे तीन हवाबंद कप्पे नव्हेत. त्यांच्यापैकी प्रत्येक गोष्ट उरलेल्या दोहोंवर संस्कार करत असते आणि उरलेल्या दोहोंचे स्वतःवर संस्कार करून घेत असते. या सतत चाललेल्या संस्कारप्रक्रियेतून प्रत्येक घटकाची ओळखमोड करत राहण्याची प्रक्रिया म्हणजे कादंबरीचे लेखन होय.”³ वास्तव, कल्पित आणि कथा अशा तिहेरी जोडणीतून कादंबरी जन्मास येते. कादंबरीची या तीनही घटकांच्या आधारे होणारी घडण ही एकमेकांचे एकमेकांवरती परिणाम करत आणि एकमेकांकडून संस्कारित होत आकारास येते. याचा अर्थ अशा विविधांगी घटकांच्या संस्करणातून कादंबरीची होणारी घडण ही एकाचवेळी वेगवेगळ्या शक्यतांना स्पर्श करत राहते. कादंबरीत एकाचवेळी वेगवेगळे विषय कथात्म रूप घेत असताना ते एकसुरी न होता विविध दिशांना विस्तारित जातात. यामध्ये ती एखाद्या वैचारिक ग्रंथांचे रूप घेत नाही किंवा समाजशास्त्रीय स्वरूपही त्याला प्राप्त होत नाही. तसेच ती कोणत्याही एका विचारसरणीच्या दबावाखालीही येत नाही. असे न होणे हे कादंबरी या साहित्यप्रकाराची महत्त्वाची क्षमता कोठल्याही जीवनदृष्टीचे, विचारसरणीचे सार्वभौमत्व मोडणे ही आहे. या साहित्यप्रकाराला श्रद्धेय मत मानवत नाही. कोणत्याही विचारसरणीने कादंबरीत प्रवेश केला की ती विरोधी विचारसरणीला आव्हान करते. याचे कारण आपले अमूर्तीकरणाच्या पातळीवरील आयुष्य संपवून कादंबरीच्या रूपाने त्या विचारसरणीने मूर्ततेच्या प्रदेशात प्रवेश केलेला असतो. हा खुलेपणा कादंबरी या साहित्यप्रकारात असल्यामुळे एरव्ही वैचारिक पातळीवर कडवेपणाने विशिष्ट भूमिका घेणारा

लेखक कादंबरी लिहिताना अधिक उदार होतो. इतर भूमिकांशी संवाद साधू लागतो. कादंबरीच्या परिघात त्याच्या भूमिकेला जेवढे महत्व असते, तेवढे इतर भूमिकांनाही येऊ लागते. विविध आवाजांचा गोफ कादंबरीत विणलला जाऊ लागतो. कादंबरीचे मार्ग मात्र एकाच दिशेने नव्हे, तर विविध दिशांना फाकत जातात”⁴ यातून कादंबरीच्या खुलेपणाचा एक अंदाज येतो. कादंबरीत असलेल्या खुलेपणाचाच परिणाम हा की, एकच भूमिका कडवे वा बळजबरी करणारी ठरत नाही. शिवाय कादंबरीत अन्य भूमिकांनाही वाढण्याचे स्वातंत्र्य मिळत राहते. त्यांच्यात संवाद होत राहतात. यातून कादंबरी ही विविध आवाजासहित अभिव्यक्त होत अनेक दिशांना सामावून घेत स्वतःही समृद्ध होत राहते. अशा स्वरूपाच्या कादंबरीतील संकेतव्यूहाचा परिणाम हा की, कादंबरी ही सभोवतालच्या जगातील कोणतीही गोष्ट आपल्यात सामावून घेऊ शकते. तिच्या संकेतव्यूहातील खुलेपणाने येणारी लवचिकता ही अन्य साहित्यप्रकाराप्रमाणे येणाऱ्या बंदिस्तपणाला बगल देत राहते. कादंबरीत असणाऱ्या बहुस्तरीय क्षमतेमुळे कादंबरी सभोवतालच्या जगातील कोणतीही गोष्ट, कोणत्याही स्वरूपाच्या आशयसूत्रांना, तंत्रांना आणि भाषेतील विविध भेदांना आपल्यात सामावून घेते, असे म्हणता येईल. मुळात कादंबरी ही उदयाला येतानाच तिच्यावर व्यापक विश्वभानाची संस्करणे झाली आहेत. तिची घडण ही कोणत्याही ठरीव साचेबद्धतेतून झाली नाही. त्यामुळे पारंपरिक साहित्यव्यवहारातील अनेक संकेतबुध्दतेला तिने उदग्माच्या काळातच बगल दिलेली आहे. त्यामुळे कादंबरी ही साहित्यिक संकेतांच्या पलीकडे जात विविध भूमिकांशी कधी संवादी होत, कधी विस्तारत, कधी छेदत कधी संघर्षाची भूमिका घेत वाढत जाते. शिवाय कादंबरीत येणाऱ्या भाषेला सांकेतिक अशा कोणत्या चौकटी नसतात. त्यामुळे साहित्यिक भाषेच्या संकेतव्यवस्था आणि विशिष्ट शैलीच्या मर्यादा ओलांडून कादंबरी अनेक भाषाभेदांना एकत्रित आणून त्याचा म्हणून पुन्हा मेळ घालू शकते. यातून कादंबरीमध्ये एकाचवेळी विविधांगी दिशेने जाणारे आवाज एकत्रित आणत नव्या गुंतागुंतीच्या जगाची निर्मिती करता येणे शक्य होते. अशावेळी कादंबरीत निर्माण झालेल्या जगाधारे जीवनदर्शनाचा पट आणि खोली याचा विस्तार शक्य होत जातो. कादंबरीत असलेल्या

या अमर्यादित क्षमतेमुळे कादंबरीत प्रयोगशीलतेच्या शक्यता ह्या अन्य साहित्यप्रकाराच्या तुलनेत जास्त निर्माण होतात. व्यापक पट आणि मानवी जीवनानुभवाच्या विविध रुपांना कादंबरी आपल्यात समाविष्ट करत असते. एकाचवेळी कादंबरी ही समाज आणि व्यक्ती यांच्यातील जीवनवास्तवाच्या सूक्ष्माती — सूक्ष्म छटा कलात्मक अंगाने अभिव्यक्त करते. या प्रक्रियेत कादंबरी पारंपरिक चिन्हिकरणाविरुद्ध, संकेतव्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारत रुढ भाषा, शैली, रचनातंत्र या अनुषंगाने प्रयोगाच्या अनेक शक्यतांना सामावून घेत असते. याच्या परिणामातून आणि प्रभावातून निर्माण होणारी कादंबरी ही अन्य साहित्यप्रकाराहून प्रयोगशीलतेला जास्त जवळ जाते, असे म्हणता येईल.

३

आधुनिक मानवी संवेदनाविश्वाला नेमकेपणाने टिपणारा कादंबरी हा एक महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रकार म्हणून आज साऱ्या जगभर ओळखला जातो. कथा, कविता आणि नाटक याहून आपले वेगळेपण जपत, ताकदीने होणारी कादंबरीची अभिव्यक्ती ही वरील तीनही साहित्यप्रकाराहून अर्वाचीन अशी आहे. आज टीकाकारांकडून कादंबरीला आधुनिक महाकाव्य या नावाने ओळखले जाते. या दृष्टीत कादंबरी आणि महाकाव्य यांच्यातील समानपातळीवर जाणाऱ्या काही महत्त्वपूर्ण घटकांना अधोरेखित करता येईल. एक जवळचा संबंध कादंबरी व महाकाव्यामध्ये दाखवता येत असला तरी कादंबरीच्या रूपविशेषातील आणखीन काही बाबी शिल्लक राहतात. अर्थात विस्तृत भाषिक अवकाश आणि दीर्घ अशा स्वरुपाचे जीवनावकाश कवेत घेण्याऱ्या कादंबरीच्या क्षमतेची तुलना ही काही बाबतीत महाकाव्याशी जोडता येते. परंतु पुन्हा अद्भुत आणि कल्पना ह्या दोनही घटकांना एकाचवेळी स्पर्श करत होणारी निर्मिती, पात्ररचना आणि घटनाप्रसंगाची महाकाव्यासारखे थेटपणे वास्तवावरती विसंबून निर्मिती न होता वास्तव जगाच्या संदर्भाने कादंबरीतून आकारणारे नवे वास्तव इ. गोष्टी महाकाव्यापासून कादंबरीला वेगळे काढतात. याशिवाय ‘महाकाव्यामध्ये जी जीवनसामुग्री असते ती एक प्रकारे शिळी, उरली—सुरली असते कारण तिच्यातील कथनतंत्रेसुद्धा पारंपारिक, पुन्हा पुन्हा वापरलेली असतात. याउलट कादंबरी

हा आधुनिक घाट आहे. तिच्यातील जीवनसामुग्री नवी, अपारांपारिक, वेगळी, अनन्य असते. आणि कथनतंत्रेही क्रांतिकारी स्वरुपाची, अनन्य अशी असतात. आर्ष महाकाव्याच्या बाबतीत सौंदर्यात्मक घाट हा परंपरेने रचून दिलेला, सार्वत्रिक वापरातला, रुळलेला असतो, तर कादंबरीच्या बाबतीत तो अनन्य स्वरुपात निर्माण करायचा असतो.’^५ एकूणच मिलींद मालशे यांच्या नोदीचा विचार करता आणि वरती नोंदविल्याप्रमाणे विस्तृत भाषिक अवकाश, अनेककेंद्रितता, मोठा कालपट प्रस्तुत करण्याची क्षमता या अंगाने महाकाव्य आणि कादंबरी यांच्यात साम्यतत्त्व दर्शविणाऱ्या काही जागा आहेत. पुन्हा कादंबरीमध्ये नव्याने येणाऱ्या अशा कितीतरी गोष्टी आहेत की, ज्या महाकाव्यात दिसून येत नाहीत. याबाबत आपल्याला कादंबरीतील अनेकआवाजी भाषा, पात्रनिर्मितिप्रक्रिया, कादंबरीची एकाचवेळी कालसुसंगत आणि कालातील होण्याची क्षमता, घटनाप्रसंगांच्या निर्मितीमधील कादंबरी असलेला नवेपणा लक्षात घेतला तर या दोन्ही गोष्टीतील फरक जास्त स्पष्ट होतो. कादंबरीतील आणि महाकाव्यातील वेगळेपण हे पुन्हा पात्रयोजना, कथावस्तू, भाषा उपयोजन याबाबतीत कादंबरीत जितके मोकळेपण आणि निर्बंधयुक्त वातावरण आहे तसे महाकाव्य निर्मितिप्रक्रियेत नसते. कादंबरीतील पात्र ही दैवी, असामान्य, अलौकिक ही असू शकतात किंवा सर्वसामान्य, साधेदेखील असतात. महाकाव्यात असे होत नाही. त्यातील पात्रे ही पहिल्या गटातीलच असतात. महाकाव्यातील कित्येक घटकांशी कादंबरी साम्य सांगत असली तर कादंबरीमध्ये पुन्हा महाकाव्याहून स्वतःला अलग ठेवणाऱ्या भरपूर गोष्टी सापडतात की, त्यामुळे कादंबरी ही स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व पुन्हा अबाधीत राखते.

महाकाव्य आणि आजचे प्रमुख साहित्यप्रकार यांचा विचार करताना महाकाव्याची निर्मिती आज जवळ—जवळ कमी होत चाललेली दिसून येते. याला बदलत गेलेला काळही कारणीभूत आहे. महाकाव्याची जागा आज कादंबरीसारख्या नवख्या साहित्यप्रकाराने घेतली आहे. शिवाय कथा, कविता, नाटकाद्वारेही आज मोठ्या प्रमाणात होणारे लेखन महाकाव्याची पोकळी भरून काढते. विशिष्ट काळात एखाद्या साहित्यप्रकाराला येणारे महत्त्व अशा अर्थानेही महाकाव्य जागा घेताना

दिसत नाही. एकूणच स्वरूपविशेष आणि अन्य वरील नोंदविलेल्या काही घटकांने महाकाव्य आणि अन्य साहित्यप्रकार विशेषतः कादंबरी यामध्ये असलेले फरक नोंदविणे सहज शक्य आहे. मुख्यत्वे कथा, कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकारास कादंबरीशी तुलना करता एक दीर्घ असा इतिहास आहे. परंतु ज्या आधुनिक जाणिवानी कादंबरीच्या निर्मितिप्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली त्या जाणिवाना उर्वरित तीनही साहित्यप्रकाराच्या पुढील काळातील निर्मितीवरही काही खोलवर संस्करण झाले आहेत. याशिवाय अनुभूती घेण्याची पद्धत, सभोवतालाच्या बदलाचा होणारा एकसारखा परिणाम, भाषेचे होणारे उपयोजन, वर्तमानातील वास्तवाचे निर्मितिप्रक्रियेत असलेले स्थान इ. बाबी ह्या सर्वच साहित्यप्रकारात समान जाणारी असतात. अशा वेळी या उर्वरित साहित्यप्रकारात आणि कादंबरीत असलेल्या वेगळेपणाची चर्चा महत्त्वाची ठरते.

नाटक आणि कविता या साहित्यप्रकाराहून कथा आणि कादंबरी यांच्यामध्ये काहीएक प्रमाणात साम्य आहे. ते साम्य हे कथात्म, कथानात्मकता, भाषा ह्या पातळीवर दाखवता येते. याचा अर्थ कथेत असणाऱ्या या गोष्टी कादंबरीतही ठळकपणे आढळताना दिसतात. असे असले तरी, कादंबरीमध्ये आणि कथेत अशा काही गोष्टी अधोरेखित करता येतात की, ज्यातून ह्या दोनही साहित्यप्रकारात असणारे वेगवेगळेपण ध्यानात घेता येते. याबाबत कथेतील एककेंद्रितता, भाषिक अवकाश आणि पात्रनिर्मितिप्रक्रिया या अंगाने विवेचन करता येईल. याचा अर्थ कादंबरी ही अनेक आशयसूत्रांना आपल्यामध्ये सामावून आकारत असते. यातून कादंबरी ही बहुकेंद्रितत्वाकडे झेप घेत असते. नव्हे तर कादंबरी ही बहुकेंद्री असणे हे त्याच्या संकेतव्यूहाचेच एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणून नोंदविता येते. कादंबरीमध्ये येणाऱ्या भाषिक अवकाशाशी कथेची तुलना करता असे म्हणता येईल की, कादंबरीतील भाषिक अवकाश हा कथेहून विस्तृत आणि बहुआवाजी असा असतो. यावरूनच कादंबरी आणि कथा यामध्ये निर्माण होणारा एक आकाराविषयीचा भेदही उल्लेखित येतो. प्रामुख्याने कादंबरीतील भाषिक अवकाशाच्या विस्तृतेमुळेच कथेतील एककेंद्रित तत्त्व, आकारभेद यांना कादंबरी ओलांडून जाते. कथेमध्ये चित्रित केल्या जाणाऱ्या घटनाप्रसंगांचा

विचार करतानाही आणखी काही गोष्टींचा उलगाडा होतो. म्हणजे कादंबरीतील घटना प्रसंगांचा त्यामधील भाषिक विस्तारामुळे मोठ्या प्रमाणात सूक्ष्म पातळीवरती जाऊन विस्तार करता येतो. परंतु हे कादंबरीमध्ये जसे जमते तसे ते कथेतील अल्पावकाशामुळे शक्य नसते. त्यामुळे कथेतील घटनांची होणारी पुंजासारखी स्थिती ही कादंबरीत कशी शृंखलेसारखी रूप घेते, हे सांगताना हरिश्चंद्र थोरात लिहितात, “ कादंबरी या संदर्भात नेमक्या उलट्या दिशेने जाते. विस्तृत भाषिक अवकाशामुळे घटनेचा तपशिलात जाऊन विकास करता येत असल्यामुळे प्रत्येक घटना अधिक स्वयंपूर्ण, अधिक स्वकेंद्रित होत जाते. कादंबरीची बहुकेंद्रितता मुख्य कथेला स्वकेंद्रित होत जाते. कादंबरीची बहुकेंद्रितता मुख्य कथेला फुटणाऱ्या उपफाट्यांमधून नव्हे तर घटकांच्या स्वयंपूर्ण स्वकेंद्रिततेमधून निष्पन्न होते. कादंबरीतील कथेच्या घटनांना यामुळे ‘पुंजा’ चे स्वरूप न येता शृंखलेचे स्वरूप प्राप्त होते.”⁶ एकूणच कथेत असणारी कथात्म, कथनात्मकता वास्तव आणि कल्पना या दोनही ध्रुवांना एकाचवेळी स्पर्श करताना होणारा कथनाचा विकास ह्या काही समान बाबी कादंबरीतही दिसत असल्या तरी कादंबरीत कथेच्या तुलनेत आणखीन काही सामर्थ्यस्थळे आहेत की, ज्यामुळे कादंबरी ही प्रचंड मोठा कालपट आपल्या गर्भात घेऊन वाढते. त्याशिवाय अमर्याद भाषिक अवकाशही आपल्यात सामावून घेण्यात सक्षम ठरते.

कविता आणि नाटकाबाबतही अशाच स्वरूपाची काही निरीक्षणे नोंदविता येतील. कादंबरी ही जितक्या मोठ्या प्रमाणात कालावकाश आणि जीवनसंदर्भाचा व्यापकपणा आपल्यात सामावून घेते तितके कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकारांमध्ये शक्य नसते. कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकाराचे काही रूपविशेष असतात. या साहित्यप्रकारात येणारे जग हे त्या रूपविशेषांच्या मर्यादित राहून आकारत असते. परंतु असे कादंबरीबाबत होत नाही. ठरीव रूपविशेषांची बंधने कादंबरीला नसल्याने कादंबरीचा कालपट विस्तारतो, हवे तितके मंदावता येईल इतकी लवचीकता कादंबरीत निर्माण होते “काव्याच्या बाबतीत छंद, लय, ताल, ओळींची विशिष्ट प्रकारची मांडणी; नाटकांच्या बाबतीत संवाद, पात्रांचे आगमन

निर्गमन, प्रवेश— अंक यांची योजना या प्रकारच्या गोष्टी स्पष्टपणे विशिष्ट साहित्यकृती ह्या कोणत्या साहित्यप्रकारातील आहेत, हे सुचवीत असतात. कादंबरीच्या संदर्भात खास स्वतःची म्हणता येईल अशी तंत्रे, भाषाशैली, रुपवैशिष्ट्ये कादंबरीजवळ नाहीत. कादंबरीमधून साकार होणारे जग म्हणजेच कादंबरीचे रुप वाटावे इतकी सहज लवचीकता या साहित्यप्रकारामध्ये आहे.’’⁹ आणखी एक बाब इथे स्पष्ट करण्यासारखी म्हणजे कादंबरीतील अशा लवचिकतेचा परिणाम ती अन्य साहित्याप्रकाराच्या संकेतव्यवस्थेदेखील संबंध प्रस्थापित करून आपल्यात त्या संकेतव्यवस्थेला हवी तशी रुजवू शकते. याचा अर्थ कादंबरीमध्ये असणारे विविध घटक हे अन्य साहित्यप्रकारांशी संबंध राखून असतानाच स्वतःच्या मूलभूत ठरणाऱ्या लवचिकतेमुळे ती आपल्या पोटात अनेक शक्यता घेवून वावरू शकते असे करताना पुन्हा कादंबरी स्वतःच्या स्वतंत्रतेच्या अनेक बाजू भक्कम करत वाढत असते.

काहीवेळा कादंबरी इतर साहित्यप्रकारांशी जवळचे नाते निर्माण करत असल्यासारखे वाटत असली तरी तो एक चकवा असतो. असे नातेसंबंध प्रस्थापित करताना तो अन्य कोणत्याही गोष्टींच्या प्रभावातून चपखलपणे स्वतःची सुटका करून घेत असतो. कादंबरी कथेहून आकाराने, भाषिक अवकाशाने, पात्रनिर्मितीप्रक्रियेने स्वतःचे नावीन्य टिकवते. वास्तव आणि कल्पनाविश्व या दोनही ध्रुवांना स्पर्श करत कादंबरी कथेहून व्यापक जीवनदर्शनाच्या बाबतीत एक नवे जग उभा करते. यातून कादंबरी ही पुन्हा प्रत्यक्ष जीवनदर्शन घडवणाऱ्या अन्य साहित्याहूनही आपले अस्तित्व अबाधित राखते. यामध्ये याप्रसंगी आपल्याला कादंबरीचे चरित्र, आत्मचरित्र, बखरी, पत्ररुपलेखन किंबहुना इतिहासलेखन याचाही विचार करता येईल. यामध्ये प्रत्यक्ष वास्तवावरती विकसित होत पुन्हा वरील साहित्यकृतीहून स्वतःचे स्वरूप कादंबरी वेगळी ठेवते. नाटक हे कादंबरीप्रमाणेच वास्तव, कल्पना आणि चमत्कृतीच्या साहाय्याने लिहित मानवी जीवनव्यवहाराचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करत असते. कादंबरी जे निर्मितीप्रक्रियेत स्वातंत्र्य उपभोगते ते नाटकाच्या बाबतीत दाखवता येत नाही. कारण नाटयलेखनाच्या दरम्यान नाटककाराला रंगभूमी,वेळ आणि प्रेक्षक

यांच्याविषयीचे एक भान सतत जागृत ठेवावे लागते. यातून आपसकूच नाटकाची संकेतव्यवस्था हेच नाटकाच्या निर्मितीप्रक्रियेत मर्यादा ठरू शकते. परंतु कादंबरीच्या बाबतीत असे घडत नाही. अशा स्वरूपाची बंधने कादंबरीकाराला नसतात. वरील विवेचनाचा विचार करत असताना असे दिसून येते की, प्रत्येक साहित्यप्रकाराचे स्वतःचे असे काही मूलभूत घटक असतात. त्या साहित्यप्रकाराद्वारे जे काही साध्य होत असते ते त्याच्या संबंधित संकेतव्यवस्थेच्या मर्यादित राहूनच होत असते. शिवाय अशी संकेतव्यवस्था ही त्या त्या साहित्यप्रकाराच्या मूलभूत विशेषांच्या प्रभावातून आकारास येत असते. मुळात प्रत्येक साहित्यप्रकारांचे त्यांची म्हणून खास अशी काही स्वतःची विशेष ओळख आणि मूलभूत वैशिष्ट्ये असतात. साहित्यकृतींच्या कथासूत्र, आशयव्यवस्था, आविष्कारघटक, भाषा योजना इ. अनुषंगाने ती वैशिष्ट्ये निश्चित करता येतात. परंतु याबाबत कादंबरीमध्ये एका अर्थाने लवचीकता असते. कारण कादंबरी ही कोणतेही कथासूत्र, आशयव्यवस्था, रचनातंत्र, कोणतीही भाषा आपलीशी करत असते. कोणत्याही रुपबंधात स्वतःला बसवून घेण्याची तिची ताकद ही अशा तिच्या खुल्या संरचनाव्यवस्थेत आहे. याचा परिणाम कादंबरी ही प्रयोगशीलतेला अन्य साहित्यप्रकाराहून जास्त अनुसरते. अर्थात कथा, कविता आणि नाटक यांच्या तुलनेत कादंबरीच्या स्वरूपविशेषांमध्ये कोणताही आशय, कोणतीही संरचना, कोणतीही भाषा आपलीशी करण्याची ताकद असते. यामुळे काळाला समांतर राहत काळानुरूप स्वतःच्या संकेतव्यवस्थेत बदल करत कादंबरीची होणारी घडण ही तिच्या स्वरूपविशेषाचाच एक अविभाज्य भाग बनते. कादंबरीच्या अशा प्रयोगक्षमतेमुळे आणि त्याच्यातील लवचिक धोरणाने प्रस्तुत साहित्यप्रकारात निर्माण होणारी व्यापकता ही अन्य साहित्यप्रकाराहून एक परिपूर्ण कल्पित जगाची अनुभूती देण्यास सक्षमपणे सामोरी जाते, असे म्हणता येईल. एकूणच कादंबरी या साहित्यप्रकारातील अशा स्वरूपाचा विचार करताना माधव आचवल नोंदवितात, ‘‘कथा, कविता, नाटक अशा कोणत्याही वाङ्मयीन आविष्कारातून परिपूर्ण विश्वाचा प्रत्यय देण्याची शक्यता व शक्ती कादंबरी ह्या आविष्कारात स्वभावतःच अधिक असते. इतर आविष्कार अर्थातच जीवनाचा सखोल अनुभव देऊ

शकतात, पण तो अंशतः एक परिपूर्ण वास्तू उभारता येण्याची शक्यता कादंबरीत अधिक कारण कादंबरीत हा आविष्कार अस्तित्वाच्या निरनिराळ्या पातळ्यांवर एकदम फिरू शकतो अंतर्जीवन व बाह्य विश्व यांचे संपूर्ण मोहोळ दाखवू शकतो. त्याची संपूर्ण घडण करता यावी इतका कालभाग स्वतःत सामावून घेऊ शकतो.”^{१८} अर्थात कथा, कविता, नाटकाहून कादंबरीच्या संकेतव्यवस्थेत असणाऱ्या सर्वसमावेशकवृत्तीमुळे हे साध्य आहे. कादंबरी या साहित्यप्रकारात अन्य वाङ्मयीन आविष्काराहून एक परिपूर्ण विश्वाचा आविष्कार देण्याच्या अनेक शक्यता आणि क्षमता मुळातच असात. वरील सर्व विवेचनाचा विचार करता आपल्याला असे म्हणता येईल की, कादंबरीत असणारी सर्वसमावेशकवृत्ती आणि खुलेपणामुळे साहजिकच कितीही नाकारले तरी स्वतःच्या संकेतव्यवस्थेतील काही एका बंदिस्तपणाने मर्यादा येणाऱ्या कथा, कविता आणि नाटक या साहित्यप्रकाराहून कादंबरीत प्रयोगशीलतेच्या शक्यतांना अधिक वाव असतो.

खऱ्या अर्थाने कादंबरी हा कथा, कविता आणि नाटक यांच्या तुलनेत आधुनिक

साहित्यप्रकार आहे. कादंबरी या साहित्याच्या निर्मितीप्रक्रियेची मुळे ही आधुनिकतावादी जाणिवेत सामावले आहेत, असे म्हणता येईल. कारण संपूर्ण जगभरात कादंबरीलेखनाला झालेली सुरुवात ही आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेसोबतच दाखवता येते. कादंबरी हा साहित्यप्रकार महाकाव्य, कथा, कविता, नाटक या साहित्यप्रकारांच्या काही घटकांगांना आपल्यात सामावून घेत पुन्हा स्वतःचा असा स्वतंत्र चेहरा अबाधित राखून असतो. विस्तृत भाषिक अवकाश, प्रदीर्घ जीवनदर्शन घडविण्याचा व्यापक पट, प्रत्यक्ष जीवनव्यवहाराशी असलेले थेट नाते अशा अनेक पातळीवरती कादंबरी हा अन्य साहित्यप्रकाराहून वेगळा आणि नावीन्यपूर्ण ठरतो. हे वरती विस्ताराने पाहिले आहे. यातून एक गोष्ट ध्यानात येते की कादंबरीत अनेकविध उसनवारी आहे आणि ही उसनवारी सामावून घेण्याची ताकद कादंबरीच्या संकेतव्यवस्थेत आहे. शिवाय हा साहित्यप्रकार कथा, नाटक आणि कविता या साहित्यप्रकारासारखा जुना इतिहास असणारा नसून याच्या जन्माचा संदर्भ हा अलीकडच्या काळाशी नाते सांगणारा असा आहे.

संदर्भ

- १) थोरात हरिश्चंद्र; 'कादंबरी : एक साहित्यप्रकार', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई २०१०, मुंबई, पृ. १६-१७
- २) थोरात हरिश्चंद्र 'कादंबरी : एक साहित्यप्रकार', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई २०१०, मुंबई, पृ. ३७०-७१
- ३) थोरात हरिश्चंद्र : 'कादंबरीविषयी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ.१६२
- ४) थोरात हरिश्चंद्र : 'कादंबरीविषयी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ. १७७

- ५) मालशे मिलिंद/अशोक जोशी : 'आधुनिक समीक्षा सिध्दान्त', मौज प्रकाशन, मुंबई, प.आ. २००७ पृ.११७
- ६) थोरात हरिश्चंद्र : 'कादंबरीविषयी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ.११५
- ७) थोरात हरिश्चंद्र : 'समीक्षा - संज्ञा कोश', खंड : चौथा, संपा. विजया राजाध्यक्ष, महा. राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई २००२, प. आ. पृ.८३
- ८) आचवल माधव : 'जास्वंद', मौज प्रकाशन, मुंबई, १९७४, पृ. २९९